

Синонімія термінів у текстах археологічних досліджень

Проблемі синонімії термінів присвячено чимало досліджень українських та зарубіжних лінгвістів. Зауважуючи, що наявність синонімів є недоліком термінологічних систем, більшість дослідників усе-таки вважають це явище прийнятним. “Немає сенсу категорично забороняти їх ужиток, – зазначає В. Даниленко, – реальніше говорити, що для одного поняття бажано використовувати одне найменування” [1, с. 15].

Варто наголосити на двох моментах щодо синонімії спеціальних слів в галузевих термінологіях. По-перше, у супереч загальноприйнятому погляду на термін як особливий вид мовного знака, найсуттєвішою рисою якого є відповідність формулі “одне поняття – один термін”, практично в усіх терміносистемах мовознавці фіксують порушення симетрії знака й позначуваного внаслідок функціонування паралельних найменувань того самого поняття. По-друге, важливою ознакою синонімів є їхня здатність виконувати в науковому тексті функції заміщення й уточнення, тобто уникати повторів того самого слова чи словосполучення та найточніше висловлювати думку.

Осмислення синонімії в термінології базується на постулаті про її принципову відмінність від аналогічного явища загальнолітературної мови, де синонімам властиві конотативні, емоційно-експресивні та стилістичні опозиції. На відміну від загальнолітературної мови, терміни-синоніми позначають одні й ті самі поняття, розрізняючись лише характерною ознакою, покладеною в основу називання поняття, і “становлять досить специфічну категорію слів щодо їх стилістичних можливостей” [4, с. 158].

В. Даниленко зазначає, що синонімія особливо характерна для початкових етапів формування термінологічних систем, коли ще не відбувся природний відбір кращого терміна [2, с. 73]. Аналіз публікацій археологічних відкриттів

початку ХХ ст. показує, що в цей період уникнути синонімії найменувань спеціальних понять було майже неможливо. За відсутності розробленої термінології, археологічні пам'ятки та матеріали описували побутовими словами й виразами. Так, поняття 'тимчасове місце перебування первісних людей' передавали словами *ста́ція, стійка, стоянка, становіще* (наприклад, *Мізинське становіще*), *становіско*. Процес розкриття шарів землі як послідовність дій, спрямованих на пошуки артефактів, позначався словами *розкопи, розкопини*. Відповідниками сучасного терміна-словосполучення *період великого переселення народів* були *епоха кочев'я, час мандрівки народів*.

Українські дослідники старожитностей як синонім до терміна *археологія* використовували назви *праісторія, преісторія* (з франц. *préhistorique*), *передісторія*. Останній термін із наведеного синонімічного ряду фіксуємо і в сучасних текстах, зокрема в назві монографії Л. Залізняка "*Передісторія України Х–V тис. до. н. е.*" (1998 р.).

Поняття 'шар землі, що містить залишки та предмети матеріальної культури минулих часів', запозичене з французької мови (фр. *couche de culture*). На поч. ХХ ст. для його позначення використовували синоніми *культурна верства, культурний шар, культурний пласт*.

На синонімічні терміни вказували й самі автори: *камерне поховання (катакомба за Городцовим); розкопи трипільських точків (площадок); знайдено так звану в руській археології кам'яну кисту, або кам'яний скриньовий гріб* [Зап. ВУАК].

Відсутність норм єдиної української літературної мови позначилася на термінотворенні Київського та Львівського археологічних осередків. Поняття 'місце крем'яного виробництва' позначають терміном *кременеобробна майстерня*, лексичним паралелізмом якого є галицьке *робітня*; аналогічно: *селища* 'залишки давніх місць проживання людей' – *осади; відщепи кременю – облупки, одлупки* (пор.: польське *odlupek* 'відщеп'), *лупане креміння* тощо. Незважаючи на розбіжності, зумовлені тим, що археологічна термінологія

творилася на теренах, що належали до різних держав, “при її виробленні чітко виявилася єдність учених усієї України” [Панько, с. 29].

Т. Панько відзначала, що синонімічні терміни: 1) стосуються того самого денотата, проте можуть мати відмінності в поняттєвому плані; 2) можуть бути структурно неоднорідними (однослови, композити, словосполучення); 3) можуть бути гомо- і гетерогенними (власне українські й створені на іншомовній основі); 4) можуть відрізнятися ступенем сучасності та особливостями використання [Панько, с. 8].

В. Михайлова виокремлює три типи синонімічних відношень між позначеннями спеціальних понять за семантичним критерієм: 1) абсолютні синоніми; 2) відносні, які різняться відмінною семою; 3) комплексні (відповідно до наведених автором прикладів, два синоніми абсолютні – один відносний – С. Л.) [Михайлова, с. 11]. Перший тип – це терміни-“двійники”, які функціонують на рівні дублетів, еквівалентних позначень, що часто зумовлене різними джерелами термінотворення: *нуклеус* (лат. *nucleus* ‘ядро’) – *ядрище*, *колекція* (лат. *collēctiō* ‘збирання’) – *збірка*, *фібула* (лат. *fibula*) – *застібка*, *канелюри* (фр. *cannelure* ‘паз’) – *жолобки*, *кремація* (лат. *crematio*) – *тілопалення*, *поховання в урнах* – *глекові поховання*. Виникнення останньої дублетної пари мотивоване тим, латинське *urna* пов’язане з *urceus* ‘глек’.

Дискусії викликає питання про те, чи є синонімами запозичений термін та питомий його відповідник, створений з використанням засобів і моделей української мови. На думку польського лінгвіста Е. Гродзінського, не можна вважати синонімами іншомовне слово і його переклад, оскільки це одиниці різних систем [Grodziński, s. 123]. Проте у фахових текстах національно-міжнародні відповідники взаємозамінні, тобто відповідають основній вимозі до синонімії. Крім того, освоєне запозичене слово чи терміноелемент “живе” за законами мови-реципієнта, “обростає” похідними, до складу яких входять питомі форманти. Аналіз матеріалу дає можливість окреслити основні вектори їхнього співіснування, зокрема:

– паралельне вживання питомого слова й іншомовного: *могильник* – *некрополь* (гр. *nesropolis* ‘місто мертвих’), *енеоліт* – *мідно-кам’яний вік*;

– існування іншомовного терміна та його перекладу (кальки): *нуклеус* – *ядрище, ядро-заготівка*; *профіль розкопу* – *розріз (стратиграфічний розріз)*; *ретушер* – *відбійник, відбивач*;

– коротке витлумачення іншомовного терміна: *біфас* – *двобічно оброблене знаряддя*, *ретуш* – *дрібне оббивання [крем’яного знаряддя]*, *каїрн* – *курган з кам’яним насипом*, *лабрис* – *подвійна сокира або двобічна сокира*.

Запозичений термін та його український відповідник у низці випадків відрізняються структурою, мають різні словотвірні можливості, частоту вживання й особливості використання. Так, від слова *нуклеус* утворюються похідні за допомоги морфологічного (*пренуклеус, ядрище-нуклеус, нуклеподібні уламки*) й синтаксичного способів (*призматичний нуклеус, пірамідальний нуклеус*), а від слова *ядрище* – лише синтаксичним способом (*аморфне ядрище, дископодібне ядрище*). У синонімічній парі *неоліт* – *новокам’яний вік* лише перше слово має ланцюжок похідних: *неолітичний, неолітознавство, неолітознавець, неолітизація*. Д. Лотте пропонує такі терміни не розглядати як запозичення, оскільки “у більшості випадків щодо аналогічних термінів навіть важко говорити про запозичення, про пріоритет будь-якої мови (якщо поява самого поняття, його походження не зафіксовано документально). Подібні терміни могли з’явитися за відповідних умов й у своїй мові” [Лотте, с. 12].

Одним із чинників, які впливають на появу дублетних найменувань, є розвиток науки, виникнення нових теорій, шкіл, напрямів, які створюють свої засоби номінації археологічних понять: *мезоліт* – *епіпалеоліт, ранній неоліт – докерамічний неоліт, некалібровані дати* – *конвенціональні дати*. І хоч застарілі спеціальні позначення відомі дослідникам, проте вони перебувають за межами сучасної археологічної терміносистеми, наприклад: *енеоліт* – *халколіт* (останній термін вживався в 30-их роках XX ст.), *стоянка* – *стація* (термін початку XX ст.), *культура кулястих амфор* – *волинська мегалітична культура* (термін 30–50-их рр. XX ст.), *трипільські майданчики* – *трипільські черіні*

(вживався до 30-их рр. XX ст.), *культура полів поховань* – *культура римської доби* (термін 20-их рр. минулого століття).

На сучасному етапі дослідження археології існує необхідність заміни росіянізмів українськими термінами, що в деяких випадках зумовлює появу дублетів. Текстовий аналіз показує, що замість терміна *підйомний матеріал* ‘знахідки, виявлені на поверхні археологічної пам’ятки’, все частіше використовують українські назви *поверхневі збори*, *поверхнівка*, які ще не ввійшли до словників.

Взаємозалежність іншомовних і власне українських термінів впливає на специфіку фахової лексики. Так, у текстах публікацій останніх років відзначаємо невмотивовану заміну українських термінів назвами, створеними на іншомовній основі: *інвазія племен КШК*, (лат. *invasion*) – те саме, що й *вторгнення*, *первісне дистриб’юторство* (англ. *distribute* ‘розподіляти’) – збутове посередництво, *стрілчасті нуклеуси* – *конвергентні нуклеуси* та ін.

Відносні терміни-синоніми, коли за наявності спільної спеціальної семи, один термін реалізовує вужче значення, а інший – ширше, спостерігаємо на прикладі номінацій *могильник* – *некрополь*. Останній термін застосовують переважно для називання могильників Стародавнього Сходу та античного світу, і він, відповідно, рідше вживаний.

Класифікація спеціальних паралельних найменувань у науково-технічній термінології, яку запропоновувала І. Кочан, ґрунтується на структурному принципі. Дослідниця виокремлює два типи термінів-синонімів: одноструктурні та різноструктурні. До першого типу належать такі групи: а) терміни-варіанти, або словотвірні синоніми; б) різнокореневі (українські – С. Л.) відповідники термінів; в) терміни, різні за походженням. Серед різноструктурних виділено такі: а) терміни, утворені аналітичним і морфологічним способами; б) однокореневі терміни-синоніми, оформлені то як словосполука, то як композит [Кочан, с. 34].

Структурним варіюванням терміна можна вважати і функціонування повної та короткої форми: *біноклеподібні посудини* – *біноклі* – ‘два з’єднані

циліндри з конічними чи сферичними чашами зверху та знизу, які трапляються на трипільських пам'ятках', *латенська культура* – латен 'другий період залізного віку Європи із середини V ст. до н.е.'; аналогічно: *ашельська пора* – *ашель*, *граветські вістря* – *гравет*, *мустьєрський технокомплекс* – *мустьє* тощо. Інколи терміни-словосполучення зазнають мовної компресії, поєднаної з переставлянням компонентів, наприклад: *культура оббитих гальок* – *культура гальок* – *галькова культура* (культура нижнього палеоліту, названа за знаряддям первісної людини – грубо оббитими гальками), *горизонт культурних залишків* – *культурний горизонт*, *поля поховальних урн* – *поля поховань*.. Явище стягнення словосполучення внаслідок пропускання означувального компонента характерне для термінів і відображає, на наш погляд, загальну мовну тенденцію.

Синонімічність термінів інколи зумовлена синонімією твірних основ української мови: *розколювання* – *розщеплення* [кременю], *підтесування* – *ретушування* – *гранування*, *прошарки* – *проверстки*, *кам'яний вік* – *кам'яна доба*, *шнурової кераміки культура* – *мотузкової (мотузчатої) кераміки*.. Зауважимо, що вони не завжди взаємозамінні, оскільки мають нюанси (відтінки) значень, певні відмінності в здатності утворювати похідні, частотність вживання.

Окремим випадком синонімії є номінація археологічних культур за різними показовими ознаками комплексу, зокрема за топонімом, де вперше було виявлено культуровизначальні пам'ятки, та за характерною орнаментациєю посуду: *трипільська культура* – *культура мальованої кераміки*; *дунайська* (за гідронімом Дунай, в басейні якого поширена) – *лінійно-стрічкової кераміки культура*; *бабинська* (за назвою с. Бабино) – *багапруджкової (багатоваликової) кераміки культура*; *баденська* (від Баден – історичної території в Німеччині, де виявлено перші знахідки) – *променистої кераміки культура*. За територію поширення пам'яток однієї з культур неоліту, археологи О. Титова, Г. Охріменко виділяють *волинську неолітичну культуру*, а науковці львівської археологічної школи застосовують інший термін – *культура гребінцево-*

накольчастої кераміки. Синонімічні терміни на позначення археологічних культур функціонують переважно як дублети.

Аналіз фахових текстів показує активне використання політерних аббревіатур на позначення археологічних культур: *культура кулястих амфор – ККА*, *культура шнурової кераміки – КШК*, *культура багатоваликової кераміки – КБК*, *пізньорипільська культура – ПТК*, тощо, які функціонують як дублети повних назв. Такі аббревіатури зрозумілі лише на фоні повної назви як її зашифроване позначення. Найсуттєвішою передумовою їхньої появи Б. Михайлишин вважає певний рівень стійкості та частотності складених найменувань [Михайлишин, с. 50].

Найчастіше в синонімічні відношення вступають терміни для номінації знарядь: *вістря – наконечник*, *ретушер – відбивач*, *анкош – виїмчасте знаряддя*); дій і процесів: *ретушування – оббивання – підтесування*, археологічних культур: *шнурової кераміки культура – культури бойових сокир*; найменувань періодів розвитку людства: *палеоліт – ранньокам'яний вік*, *епоха міді-бронзи – палеометалічна епоха*.

Отже, явище синонімії органічно властиве археологічній терміносистемі, воно зумовлене особливостями мови археології як різновиду науково-гуманітарного підстилю. Важливою ознакою термінів-синонімів є їхня здатність виконувати в науковому тексті функції заміщення й уточнення. Терміни-синоніми – наслідок різних джерел формування термінологічної лексики, структурного варіювання позначень спеціальних понять. Часто вони зумовлені появою нових шкіл, напрямів, які створюють свої засоби номінації археологічних понять, процесами термінологічної стандартизації та кодифікації.

1. Даниленко В. П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии / В. П. Даниленко // Терминология и норма: о языке терминологических стандартов / [отв. ред. Л. И. Скворцов]. – М. : Наука, 1972. – С. 5–32. 2. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко – М. : Наука, 1977. – 247 с. 3. Записки

Всеукраїнського Археологічного Комітету. – К. : [б. в.], 1930. – 230 с. **4. Коваль А. П.** Синоніміка в термінології / А. П. Коваль // Дослідження з лексикології та лексикографії : [міжвідомч. зб.]. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 157–169. **5. Кочан І.** Синонімія у термінології / І. Кочан // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С.32–34. **6. Лотте Д. С.** Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 152 с. **7. Михайлишин Б.** Усталеність як неодмінний показник складених термінів / Б. Михайлишин // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 48–50. **8. Михайлова Т. В.** Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Михайлова Тетяна Віталіївна. – Харків, 2002. – 20 с. **9. Панько Т. І.** Українське термінознавство : підручн. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с. **10. Панько Т.** Системний статус синонімії у суспільствознавчій термінології східнослов'янських мов / Т. Панько // Мовознавство. – 1986. – № 4. – С. 7–16. **11. Grodziński E.** Językoznawcy i logicy o synonimach i sinonimii: stadium z pogranicza dwóch nauk / Eugeniusz Grodziński. – Wrocław : Wyd. PAN, 1985. – 260 s.

У статті розглянуто питання абсолютної (дублетної) синонімії в українській церковно-релігійній термінології. З'ясовано причини виникнення, особливості функціонування та шляхи походження абсолютних синонімів у досліджуваній терміносистемі.

Ключові слова: церковно-релігійна термінологія, абсолютна синонімія, дублетність, термін-дублет, запозичення, калькування.

The article discusses the question of the absolute (doublet) synonymy in Ukrainian church religious terminology. The factors of synonymy appearance, the peculiarities of synonymy functions and origin in the researched terminology system are analyzed.

Keywords: church-religious terminology, absolute synonymy, doubling, term-doublet, borrowings.

У статті проаналізовано особливості функціонування термінів-синонімів у фахових текстах з археології. Висвітлено різні погляди на проблему синонімії в термінологічній лексиці,

Ключові слова:

У статті висвітлено різні погляди на проблему синонімії в термінологічній лексиці.

5. Мартиняк О. Явище синонімії у термінологічній лексиці // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. –2008 – № 620. – С. 100–103.